

Rotterdam

en

75

het

jaar

bombardement

Susan

herinneren

Hogervorst

&

en

Patricia

van

vergeten

Ulzen

Boom

AMSTERDAM

Gemeente Rotterdam

PRINS BERNHARD
CULTUURFONDS

J.E. Jurriaanse Stichting [Ⓟ]

**STICHTING
KUNST
PUBLICATIONS
ROTTERDAM**

G.Ph. Verhagen-Stichting

Stichting Kunstpublicaties Rotterdam zet zich
sinds 1988 in voor hoogwaardige publicaties
op het gebied van kunst en cultuur in Rotterdam.

© 2015 Susan Hogervorst en Patricia van Ulzen

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch door fotokopieën, opnamen of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

No part of this book may be reproduced in any way whatsoever without the written permission of the publisher.

De uitgever heeft getracht alle rechthebbenden van de illustraties te achterhalen. Mocht u desondanks menen dat uw rechten niet zijn gehonoreerd, dan kunt u contact opnemen met Uitgeverij Boom.

Ontwerp omslag: 75B

Afbeelding omslag: Panorama van het brandende Rotterdam, na het Duitse bombardement van 14 mei 1940, gezien vanaf het land van Hoboken @Spaarnestad Photo

Ontwerp binnenwerk: Bart van den Tooren

ISBN 9789089534682

NUR 693

www.uitgeverijboom.nl

Inhoud

Inleiding	6
1 Herdenken en vergeten op 14 mei	22
2 'Ik heb tranen geboetseerd'. Zadkine als de vertolker van het Rotterdamse oorlogslied	68
3 'In liefdevolle herinnering'. De stad als gedenkteken	116
4 Het hart uit de stad. Rotterdam, de Jodenvervolging en de erkenning van slachtofferschap	158
5 Herinneren voor de toekomst	198
Slotbeschouwing	238
Noten	248
Dankwoord	282
Bronnen en literatuur	286
Illustratieverantwoording	296
Register	300

Inleiding

De brandgrens, dat is tegenwoordig een begrip in Rotterdam. Binnen deze grens ligt het gebied dat tijdens het noodlottige bombardement van 14 mei 1940 werd verwoest door de bommen en de brand die daarop volgde. Vier dagen eerder was het Duitse leger Nederland binnengevallen. De Duitsers walsten zo over het Nederlandse leger heen, afgezien van een paar plekken waar felle weerstand werd geboden, zoals de Grebbeberg, de Afsluitdijk en Rotterdam. Om die tegenstand snel de kop in te drukken, stelde de Duitse generaal Rudolf Schmidt een ultimatum aan Rotterdam. De stad moest zich overgeven, anders zou ze worden gebombardeerd. Bovendien werd er bedreigd met bombardementen op Utrecht, Haarlem en Amsterdam. Nog voordat het ultimatum was verstreken, vielen de bommen. De hel viel uit de hemel boven Rotterdam. Het moet een onwaarschijnlijk schokkende, beangstigende ervaring zijn geweest om dat mee te maken.

Het bombardement was een ramp van een omvang die Nederland in geen jaren had gezien. Ongeveer 850 mensen kwamen om, velen raakten gewond. Duizenden mensen sloegen op de vlucht. Nadat de branden waren uitgewoed, wat een paar dagen duurde, gingen ze terug om te kijken wat er van hun huis was overgebleven. Dat was

Dit is het bekendste beeld van het gebombardeerde Rotterdam: de enorme kale vlakte waaruit de gehavende, maar niet compleet verwoeste Laurenskerk omhoogrijst 'als een kreet', zoals Ossip Zadkine het een keer verwoordde. Het puin is opgeruimd, de meeste resten van gebouwen zijn gesloopt, en het lege centrum wacht als een tabula rasa op de toekomst. De scheidslijn tussen het kaalgeslagen gebied en de rest van de stad wordt de brandgrens genoemd.

in de meeste gevallen niet veel; het bombardement maakte bijna tachtigduizend mensen dakloos. De Nederlandse opperbevelhebber, generaal Henri Winkelman, gaf zich de volgende dag over. Het bombardement maakte op die manier een einde aan vijf dagen oorlog en luidde de bezetting in, die vijf jaar zou duren.

Inmiddels is binnen de brandgrens een moderne stad verrezen. Buiten de brandgrens zie je het ongeschonden Rotterdam, maar natuurlijk zijn die delen van de stad sinds 1940 ook sterk veranderd. In feite is deze brandgrens, die sinds 2010 zichtbaar is gemaakt met lampjes in het wegdek, een statisch gedenkteken in een uiterst dynamische stad. Het lijkt alsof men met het markeren van de brandgrens de tijd heeft willen stilzetten. Het is niet alleen een scheidslijn tussen twee verschillende delen in de stad, zoals de markering in Berlijn van de plek waar de Muur heeft gestaan. In Rotterdam is deze markering veel meer een scheidslijn tussen voor en na – toen en nu. Hoewel Rotterdam later in dat rampjaar zijn zeshonderdjarig bestaan zou vieren, lijkt het wel alsof 14 mei 1940 als het eigenlijke beginmoment van Rotterdam wordt gezien. In de jaren die volgden, profileerde Rotterdam zich meer nog dan vóór de oorlog als moderne stad. Dit boek laat zien hoe er in deze moderne, toekomstgerichte stad met dit verwoestende verleden is omgegaan.

Publieke herinnering

De omgang met het bombardement door publiek en politiek komt tot uiting in herdenkingen en monumenten, maar ook in publicaties, kunstwerken, tentoonstellingen, liedjes of straatnamen. Daarnaast besteden we in dit boek nadrukkelijk aandacht aan de vormgeving van de stad als onderdeel van de publieke herinnering. Persoonlijke herinneringen van mensen die het bombardement zelf hebben meegemaakt, waren voor dit boek minder belangrijk. We willen niet inzoomen op één of enkele levens, maar op de stad als geheel. Dit boek is een biografie van naoorlogs Rotterdam als herinneringsgemeen-

schap en als herinneringsplek. Hoe werd in de stad teruggekeken op het verleden, en wie bepaalde op welke manier dat gebeurde? Welke monumenten, gedenkdagen, tentoonstellingen enzovoort herinneren aan 14 mei? Zijn deze gedenktekens in de loop der jaren veranderd wat betreft vormgeving, boodschap of betrokkenen, en hoe komt dat? En is er in gebombardeerd Rotterdam ook ruimte voor herinneringen aan andere oorlogsgebeurtenissen? De websites, dvd's en boeken met ooggetuigenverhalen zijn in feite ook gedenktekens die de herinnering aan het bombardement levend willen houden. Als zodanig hebben we – gepubliceerde – herinneringen van ooggetuigen wel meegenomen in onze analyse.

In dit boek analyseren en verklaren we de omgang met het bombardement in Rotterdam steeds vanuit de bredere publieke herinnering aan de Tweede Wereldoorlog, zowel in Rotterdam als op nationaal niveau. Vooral aan het slot van dit boek plaatsen we de bevindingen ook nog in een Europees perspectief. Op die manier valt niet alleen iets te zeggen over hoe bijzonder of hoe algemeen de specifieke Rotterdamse ontwikkelingen eigenlijk waren, maar wordt bovendien inzichtelijk hoe publieke herinnering werkt.

Over de publieke herinnering aan de Tweede Wereldoorlog is de laatste jaren veel geschreven.¹ Deze publicaties zijn niet zozeer te beschouwen als een soort subgenre van de oorlogsgeschiedschrijving, maar moeten worden gezien binnen de veel bredere context van de sterk toegenomen belangstelling voor verleden, erfgoed en herinnering die sinds de jaren negentig in de hele westerse wereld is te zien.² Als oorzaak voor die gegroeide belangstelling wordt gewezen naar globalisering, crisis en andere ingrijpende veranderingen in de hedendaagse samenleving, waardoor mensen verlangen naar herkenbare ankerpunten in het 'eigen', lokale of nationale verleden.³

Over de omgang met de bombardementen is in Nederland tot op heden niet zoveel gepubliceerd, zeker niet gezien het feit dat er talloze Nederlandse steden en dorpen door (meestal geallieerde) bombardementen of luchtbeschietingen zijn getroffen. Kort na

Deze foto is in de eerste weken na het bombardement genomen in Kralingen, de wijk die het eerst werd getroffen. Links kijkt een jongen om de hoek van de voordeur van zijn huis, dat nog net gespaard is gebleven.

Rotterdam werd Middelburg door een bombardement getroffen, en verderop in de oorlog zijn onder meer Nijmegen, Enschede, Eindhoven, Den Helder, Zutphen, Breskens, Arnhem, Amsterdam-Noord en Den Haag door Britse of Amerikaanse vliegers gebombardeerd. Ook Rotterdam is tot mei 1945 veelvuldig getroffen door geallieerde bombardementen en beschietingen, zij het van veel beperktere omvang dan het verwoestende bombardement van 14 mei 1940. Toch zijn door al deze geallieerde bombardementen samen naar schatting 844 Rotterdammers omgekomen – bijna evenveel als op 14 mei.⁴ In zijn veelomvattende studie *Rondom de stilte* (2011) wijdt Rob van Ginkel een (lang) hoofdstuk aan de herinneringsgeschiedenis van de luchtoorlog in Nederland. Daarin gaat hij ook beknopt in op de situatie in Rotterdam. Eerder schreef Joost Rosendaal een boek over het geallieerde bombardement op Nijmegen (*Nijmegen '44*, 2009). Hierin beschrijft hij zowel de geschiedenis van dit bombardement

als de omgang daarmee na de oorlog.⁵ Rond 2010 verschenen eveneens studies over de geallieerde bombardementen op Amsterdam, Ede, Middelburg en Zutphen. Deze behandelen echter enkel de geschiedenis van de bombardementen, niet de omgang daarmee.⁶ In Rotterdam verschijnen sinds 2007 jaarlijks de 14 mei-essays, waarin een Rotterdamse journalist, schrijver of wetenschapper wordt uitgenodigd te reflecteren op het bombardement en de betekenis daarvan.⁷ Internationaal gezien is de luchtoorlog vooral in Duitsland een onderwerp van wetenschappelijke interesse geweest. Vanaf 2007 verschenen meerdere publicaties over de Duitse omgang met de geallieerde bombardementen op Hamburg, Kassel en Maagdenburg en een vergelijkende studie over de omgang met de luchtoorlog in Duitsland en Engeland.⁸ En in 2009 verscheen in Duitsland een bundel over de publieke herinnering aan bombardementen in verschillende Europese steden, waaronder Rotterdam.⁹

Geschiedschrijving over het bombardement als onderdeel van de publieke herinnering

In 1999 nam het Rotterdams college een motie aan waarin werd gevraagd om een historisch onderzoek naar Rotterdam tijdens de Tweede Wereldoorlog. Een aantal jaren eerder was begonnen met een grootschalig historisch onderzoek naar zeven eeuwen Rotterdamse geschiedenis, in opdracht van de gemeente.¹⁰ Maar hoewel er in het deel over de negentiende en twintigste eeuw een apart hoofdstuk is gewijd aan Rotterdam in de jaren 1940-1945, vond de gemeenteraad het niet voldoende. Gesteld werd dat de oorlog in de geschiedenis van Rotterdam een bijzonder belangrijke rol heeft gespeeld en 'dat het bombardement van 14 mei 1940 de geschiedenis van onze stad een dramatische wending heeft gegeven'.¹¹ Dit tekent de haast onmetelijke belangstelling voor de oorlog waarvan sinds de jaren tachtig sprake is, in Rotterdam, in Nederland, in Europa. De oorlog is geen afgesloten hoofdstuk, maar een verleden dat nog

steeds van belang wordt gevonden voor het heden en de toekomst. Sinds 1945 is het oorlogsverleden veelvuldig bediscussieerd en opnieuw geïnterpreteerd. De actuele politieke en morele betekenissen waarmee de oorlogsgeschiedenis door de jaren heen werd beladen, rechtvaardigen steeds weer nieuwe herdenkingen, monumenten en geschiedschrijving. Zo kwam ook de door de Rotterdamse raad gewenste studie *Rotterdam in de Tweede Wereldoorlog* tot stand, die in 2006 werd gepresenteerd. Daarin geeft historicus Hans van der Pauw onder meer een uitgebreide militaire geschiedenis van de meidagen van 1940 in Rotterdam, met de achtergrond en het verloop van het bombardement van 14 mei als opmaat naar de capitulatie van het Nederlandse leger een dag later.

Zeer interessant is Van der Pauws beschouwing over de verschillende hypothesen rond de toedracht van het bombardement. De aanloop naar 14 mei 13.27 uur bevat namelijk een paar ongerijmdheden die nog steeds niet volledig zijn opgehelderd. Zo was het ultimatum dat aan de commandant van Rotterdam, Pieter Scharroo, was gesteld – ‘Geef u over of Rotterdam wordt vernietigd’ – nog niet verstreken toen de bommen vielen. En de rode lichtkogels die vanaf het Noordereiland werden afgevuurd om het bombardement, volgens afspraak, op het laatste moment af te blazen, zijn door een van de twee eskaders niet gezien, of genegeerd. Dat is natuurlijk voer voor discussie, speculatie en complottheorieën. Er is dan ook veelvuldig gepubliceerd over het bombardement en zijn toedracht, via allerlei kanalen: van vakbladen van militair-historici tot dagbladen en wijkkrantjes, en de laatste jaren ook op internet. Al deze academische en populaire geschiedschrijving droeg in meer of mindere mate bij aan het publieke debat en de beeldvorming over het bombardement, en kan daarom als onderdeel van de publieke herinnering aan het bombardement worden gezien. Vooral Loek Elfferich, journalist en later voorlichter en bestuursassistent bij de gemeente, is een aanjager geweest van de complotgedachte. Hij schreef vanaf de jaren tachtig regelmatig over 14 mei 1940 in *Het Vrije Volk*, en publiceerde twee boeken over de toedracht van

het bombardement waarmee hij ook landelijk bekendheid kreeg. Volgens hem waren de rode lichtkogels niet bedoeld om het bombardement af te blazen, maar om de piloten te laten weten waar de bevriende troepen zaten.¹² Dat zou volgens hem verklaren waarom het ene eskader zijn lading wel afgeworpen had, en het andere niet. De nationale oorlogsgeschiedschrijver Loe de Jong aanvaardde deze theorie van Elfferich aanvankelijk, maar nam er later toch afstand van. Er waren uiteindelijk niet genoeg bewijzen om deze hypothese goed te onderbouwen. Later beweerde Elfferich zelfs dat het bombardement mede een resultaat was van de hulp van een grote 'vijfde colonne' van Duitsgezinden in Rotterdam, maar op dit punt stond hij geheel alleen.¹³ Wel was De Jong met Elfferich en vele anderen van mening dat het bombardement als terreurdaad moet worden gezien. De vraag naar het motief achter het bombardement op Rotterdam – tactiek of terreur – speelt al een rol sinds de Neurenberger processen tegen Duitse oorlogsmisdadigers (1945-1946), en kreeg in herdenkingsjaar 1990 opnieuw veel aandacht.¹⁴ Ook hieruit blijkt dat geschiedschrijving onderdeel van de publieke herinnering kan zijn. In deze nieuwere publicaties sloeg de balans uit naar terreur als motief; in de formulering van stadshistoricus Paul van de Laar: 'Het blijft onbevredigend het bombardement als een tactische manoeuvre te beschouwen. Vooral de verschrikkingen die de nazi's teweegbrachten en het feit dat terreur deel uitmaakte van wat zij als geoorloofde militaire handelingen beschouwden, dwingen tot een tegenovergestelde conclusie.'¹⁵ Daarmee schaarde hij zich achter een in 1959 door rechtshistoricus L.J. Hartog geformuleerd standpunt dat het bombardement voortkwam uit een 'misdadige mentaliteit'; een standpunt waarbij ook Loe de Jong zich later volmondig aansloot.¹⁶

Een ander aspect dat de geschiedschrijving over het bombardement domineerde (en motiveerde), was de vraag of het bombardement voorkomen had kunnen worden. Op het moment van de onderhandelingen was dat vermoedelijk al niet meer het geval, concludeerde Van de Laar en na hem ook Van der Pauw. Vaak wordt

gewezen op het trage handelen van de Rotterdamse en nationale legerleiding nadat de Duitsers de stad een ultimatum stelden. Wat als kolonel Scharroo de niet-ondertekende versie van het Duitse ultimatum meteen had geaccepteerd? Nu stuurde hij de Duitse gezant vanaf zijn hoofdkwartier aan de Statenweg terug naar het Noordereiland om hem een nieuwe, ondertekende versie van het ultimatum te laten halen. Het was dus in feite een tweede ultimatum dat tegen half vijf 's middags zou verlopen, maar dat even voor half twee werd geschonden. Maar niet alleen Rotterdam was daardoor compleet verrast; Van der Pauw beschrijft dat ook de Duitse generaal Schmidt van niets wist. Hij was nog midden in zijn onderhandelingen met Scharroo en, op afstand, opperbevelhebber Winkelman, en hij had vanaf het Noordereiland net weer zijn diplomaat de Willemsbrug over gestuurd toen plotseling de bommen vielen. Het bombardement zoals dat uiteindelijk plaatshad, was dan ook niet een actie van zijn Wehrmacht, maar van de Luftwaffe onder leiding van Hermann Göring en generaal Kurt Student. Anders dan Schmidt beoogden zij geen kleinschalig, tactisch bombardement om een snelle doorgang van de troepen mogelijk te maken. Zij wilden juist een zwaar oppervlaktebombardement uitvoeren dat niet alleen Rotterdam tot overgave zou dwingen, maar heel Nederland.¹⁷ In plaats van een ondersteunende rol te spelen, passeerden ze Schmidt en eisten de overwinning op. Het bombardement had dus alleen voorkomen kunnen worden als generaal Winkelman al op 13 mei de overgave van Nederland zou hebben aangeboden. Maar gezien de omstandigheden zou dat erg onwaarschijnlijk zijn geweest.¹⁸

Ook wordt vaak gewezen op de falende communicatiemiddelen (de rode lichtkogels en de radiosignalen richting de bommenwerpers) als oorzaak van het bombardement. Zijn de signalen niet opgepikt, werkte de apparatuur niet goed, of zijn de signalen bewust genegeerd – het valt niet met zekerheid te zeggen. Vaststaat dat deze signalen uiterst onbetrouwbaar waren; dat was al eerder in de oorlog gebleken. Daarom, stelt Van der Pauw, had men ervoor moeten kiezen om te bombarderen *nadat* daartoe de signalen waren gekregen,

en niet te bombarderen *tenzij* die signalen zouden zijn ontvangen. Nu heeft men het risico van falende communicatiemiddelen afgewenteld op een stad en haar bevolking. ‘Het bombardement op Rotterdam afdoen als een noodlottige samenloop van omstandigheden of “bedrijfsongeval”, zoals wel gebeurd is, lijkt toch een al te gemakkelijke voorstelling van zaken.’¹⁹ Helemaal wanneer je bedenkt dat er in de namiddag van diezelfde veertiende mei een tweede bombardement op Rotterdam zou plaatsvinden om de overgave af te dwingen, schrijft Van der Pauw. Met een leugentje om bestwil (‘Het noorden van Rotterdam heeft zich al overgegeven’, terwijl dit nog niet zo was) wist Schmidt dit tweede bombardement te voorkomen, en dit keer werkte de radioapparatuur wel. Rotterdam lijkt dan ook moedwillig het slachtoffer te zijn geworden van de machtswellust van de Duitse luchtmacht.

Herdenken in de huidige tijd

Het bombardement op Rotterdam is nog nooit zo intensief herdacht als in de laatste jaren. Sinds 2007 is er op 14 mei een volledig dag- en avondvullend programma met allerlei activiteiten, die in karakter uiteenlopen van traditioneel plechtig en religieus tot speels en informatief. Deze ontwikkeling staat niet op zichzelf, maar hangt nauw samen met de veranderde waarde en functie van herdenken in de samenleving. Want niet alleen in Rotterdam zien we de laatste jaren een sterke behoefte om in groepsverband een tragedie te herdenken. De manier waarop in Nederland is omgegaan met de MH17-ramp in de zomer van 2014 is illustratief voor de belangrijke rol die herdenken in de huidige samenleving speelt. Het toestel met vluchtnummer MH17 stortte op 17 juli neer in Oost-Oekraïne. Alle inzittenden, onder wie 196 Nederlanders, kwamen om. Na de ramp ontstond een hausse aan herdenkingsactiviteiten. Er waren stille tochten en allerlei andere spontane initiatieven, zoals de laatste groet die honderden mensen langs de snelweg brachten toen de stoffelijke

overschotten van de slachtoffers werden gerepatrieerd. Op officieel niveau was er een dag van nationale rouw én een nationale herdenkingsdienst, waarbij het koninklijk paar, premier Rutte en andere leden van het kabinet aanwezig waren. De ramp met de MH17 had weliswaar een uitzonderlijk, internationaal politiek karakter omdat het vliegtuig was neergestort boven oorlogsgebied, maar dat alleen kan niet verklaren dat de belangstelling bij publiek en politiek zo groot was. Ook bij een 'reguliere' vliegramp als die in Libië vier jaar eerder, waarbij zeventig Nederlanders omkwamen, was er een nationale herdenking. Koningin Beatrix, premier Balkenende en enkele ministers waren aanwezig, en de herdenking werd live uitgezonden door de NOS.

Hoe anders was dat bijvoorbeeld na de vliegramp met het KLM-toestel op Tenerife in 1977, waarbij maar liefst 248 Nederlanders omkwamen. In een hangar op Schiphol vond toen een bescheiden herdenkingsdienst plaats. Namens koningin Juliana werd een krans gelegd, maar ze was zelf niet aanwezig.²⁰ Ook werden de slachtoffers toen vooral als 'anoniem' collectief herdacht, wat tot uitdrukking kwam in de opstelling van 248 volstrekt identieke doodskisten in de hangar.²¹ Bij de meer recente vliegrampen kregen de individuele slachtoffers daarentegen een eigen gezicht, door het voorlezen van alle namen.²² Deze individualisering van herinneren en herdenken is ook in de omgang met de Tweede Wereldoorlog waar te nemen, zoals verderop in dit boek wordt beschreven.

Vooraf in de eerste weken na het neerstorten van vlucht MH17 was er in de publieke opinie sprake van trots op de manier waarop Nederland gemeenschappelijk rouwde. Deze gevoelens van nationale trots kwamen niet alleen tot uitdrukking bij de officiële nationale herdenkingen, maar ook bij de spontane rituelen, in de vorm van tevredenheid over het gevoel dat alle Nederlanders zich betrokken voelden bij de ramp. De herdenking van de MH17-ramp creëerde met andere woorden saamhorigheidsgevoel onder Nederlanders. Volgens sommigen hebben lokale en nationale herdenkingen de samenbindende rol van religieuze bijeenkomsten overgenomen.²³ Bij

het intensiveren van de herdenkingsrituelen rond 14 mei in Rotterdam spelen het creëren van sociale verbondenheid en het profileren van een gemeenschappelijke identiteit eveneens een belangrijke rol. Het bombardement kan bij alle Rotterdammers emoties en betrokkenheid opwekken, ook bij degenen die oorspronkelijk uit een andere cultuur komen. In deze emoties kunnen Rotterdammers zich met elkaar verbonden voelen, is de boodschap die duidelijk uit de 14 mei-herdenkingen naar voren komt.²⁴ Hoewel er dus steeds minder mensen zijn met eigen herinneringen aan het bombardement, en de directe emotie in die zin uit de samenleving verdwijnt, komt de emotie terug in het gezamenlijk herdenken. Herdenken brengt mensen nader tot elkaar en aan die sociale verbondenheid is tegenwoordig meer behoefte dan voorheen.

Opbouw van het boek

14 mei is pas sinds 2007 een jaarlijkse gedenkdag in Rotterdam. 2007 was eveneens het jaar waarin de brandgrens voor het eerst werd uitgelicht. Dat jaar kan worden gezien als een omslagpunt in de publieke herinnering aan het bombardement; sinds 1980 was 14 mei slechts om de vijf jaar een gedenkdag. Tussen 1947 en 1980 zijn er, met een uitzondering in 1965, zelfs helemaal geen herdenkingen geweest op 14 mei. Waarom eigenlijk niet? En hoe kan het dat daarin in 1980 en 2007 verandering kwam? Daarover gaat hoofdstuk 1.

Vervolgens wordt de aandacht gericht op het beroemde *Monument voor een verwoeste stad* van Ossip Zadkine. Anders dan vaak wordt beweerd was dit moderne beeld meteen na zijn onthulling in 1953 immens populair – de afbeelding van de karakteristieke figuur met de opgeheven armen verscheen onder meer op gebaksvorkjes, postzegels en deurmatten. Toch speelde het beeld tot 2007 slechts zelden een rol bij officiële herdenkingen. Bovendien raakte *De verwoeste stad* in de loop der tijd steeds meer ingeklemd tussen nieuwbouw. Hoofdstuk 2 analyseert de grote betekenis die dit

monument niettemin had voor de publieke herinnering aan het bombardement.

Na het bombardement koos men niet voor een reconstructie van de bestaande stad, maar voor een nieuwe, rigoureuze moderne stedenbouwkundige opzet van het centrum. Daardoor heeft de vernietiging van de oude stad onbedoeld extra nadruk gekregen. De oude stad is als het ware aanwezig als een negatief van het nieuwe Rotterdam. Gebouwen waarmee bewust werd geprobeerd alle associaties met het oude af te schudden, kunnen indirect en onbedoeld toch als herinneringsplekken fungeren. Hoofdstuk 3 voert langs een aantal karakteristieke gebouwen in de stad die deze voor Rotterdam kenmerkende omgang met het oorlogsverleden tot uitdrukking brengen. Te denken valt aan de Laurenskerk, het enige gebouw in Rotterdam dat na de oorlog weer volledig werd opgebouwd zoals het was. Het was een bewust gecreëerd gedenkteken voor de Rotterdamse bevolking ter herinnering aan hun oude stad. Een heel andere omgang met het verleden spreekt uit het vooroorlogse gebouw van warenhuis de Bijenkorf, ontworpen door de beroemde architect Dudok. Hoewel dit alomtgewaardeerde en geroemde gebouw min of meer gespaard bleef op 14 mei, werd het kort na de oorlog alsnog afgebroken. Het nieuwe, moderne gebouw van de Bijenkorf uit 1957 kan daarmee als zo'n indirecte herinneringsplek, of beter gezegd 'vergeetplek' worden gezien. Met de gemarkeerde brandgrens kreeg Rotterdam vanaf 2007 bovendien een nieuwe, centrale herinneringsplek. Welke zienswijze op het verleden komt hierin tot uitdrukking?

Vanaf de jaren zestig veranderde de omgang met de Tweede Wereldoorlog in Nederland sterk. Meer en meer kwamen de slachtoffers in beeld, en het verhaal over militaire strijd, heldenmoed en verzet dat de publieke herinnering aan de oorlog lange tijd had gedomineerd raakte op de achtergrond. In het bijzonder kwam er aandacht voor het slachtofferschap van de joden. Daarna en daardoor kregen ook andere slachtoffergroepen aandacht en erkenning, onder wie de burgerslachtoffers. Hoofdstuk 4 analyseert hoe deze

nationale ontwikkelingen zichtbaar werden in ‘sterker-door-strijd-’ Rotterdam. Hoe verhiel de herinnering aan het bombardement zich tot publieke herinneringen aan andere oorlogsgebeurtenissen, zoals de Jodenvervolging?

De laatste jaren staat het herinneren en herdenken van de oorlog in Nederland sterk in het teken van het overdragen van oorlogslessen op een nieuwe generatie. Men is bezorgd dat met het wegvallen van de generatie overlevenden de oorlogsherinnering voorgoed verdwijnt. In hoofdstuk 5 laten we zien dat die bezorgdheid niet nieuw is; al sinds het einde van de oorlog spande men zich in om de herinnering aan de oorlog aan jongeren over te dragen. Dit hoofdstuk analyseert de manier waarop jongeren in Rotterdam met de herinnering aan de oorlog en het bombardement in aanraking zijn gekomen. Hierdoor wordt heel concreet de betekenis zichtbaar die in de loop der jaren is toegekend aan die rampzalige dag in mei.

Aan het slot van dit boek maken we de balans op van 75 jaar herinneren en vergeten van het bombardement, in Rotterdam en daarbuiten. Wat waren de belangrijkste ontwikkelingen, en hoe kunnen die worden geduid? En in hoeverre passen de Rotterdamse ontwikkelingen in landelijke en Europese patronen? Omdat dit boek niet chronologisch is opgebouwd, kunnen de hoofdstukken ook ieder afzonderlijk of in een andere volgorde worden gelezen.

In een boek als dit wordt soms op details ingegaan, en vaak op grote culturele, sociale en (kunst)historische lijnen. Daarin is niet voor alle initiatieven en uitingen die refereren aan het bombardement evenveel ruimte. Films, televisie-uitzendingen, boeken, tentoonstellingen, kunstwerken, artikelen, monumenten, lesbrieven, en meer over het bombardement zijn er namelijk in overvloed. Daarmee is onze belangrijkste vraag voor een deel al opgehelderd: ja, er is in de afgelopen 75 jaar behoorlijk wat aandacht geweest voor het bombardement. Maar met deze constatering begint dit boek pas. Om een helder chronologisch overzicht te geven van al deze uitingen – die elk op eigen wijze als gedenkteken kunnen worden beschouwd – hebben we ze in een tijdlijn opgenomen. Deze tijdlijn

aan de binnenkant van de omslag van dit boek laat niet alleen zien hoe en wanneer er uitdrukking is gegeven aan de herinnering aan het bombardement. Het maakt evenzeer duidelijk hoe veelvormig publieke herinnering is.